

לשוונות הרמב"ם בכללי הכרעות בממון

הרב אליהו ליפשיץ

א. פתיחה

בשנה האחרונה עסקתי בכתיבת ספר על כללי הכרעות בממון, ונתבקשתי על ידי עורכי 'מדברה' לשתף את תלמידי הישיבה בטעימה מכתיבתי. בחרתי לשתף בפרק המבוא לשער החמישי, שער העוסק בשיטתו הייחודית של הרמב"ם. הבחירה בפרק זה היא מפני חשיבותו בהבנת יצירתו של הרמב"ם.

ב. מבוא לשער החמישי – שיטת הרמב"ם בכללי הכרעות בממון

השער החמישי עוסק בשיטת הרמב"ם והוא שונה שוני מהותי מהשערים הקודמים לו. השערים הקודמים עסקו בניתוח אנליטי של המושגים, הסוגיות והמערכת המשפטית בכללותה. השער הזה עוסק בניתוח פילולוגי של לשונות הרמב"ם בהלכות העוסקות בכללי ההכרעה המשפטית.

הרמב"ם אומן הסדר והדיוק, כידוע לכל באי בית המדרש, אך רמת האומנות ורמת הדיוק, כמדומני שעדין לא נחקרה כראוי. זכינו ובדורנו יש לנו כלי עזר משמעותי מאוד ללימוד בכלל, ולהבנת שיטת הרמב"ם בפרט, והוא פרוייקט השו"ת. יצירה מופלאה זו נותנת בידינו כלי שלא היה לאף אחד מהראשונים והאחרונים שעסקו בשיטתו של הרמב"ם. כלי זה הוא היכולת לבדוק את מונחיו של הרמב"ם בצורה שיטתית ומקיפה, ולגלות את הרמיזות שהרמב"ם רמז לנו להבנת פסקיו.

כידוע, הרמב"ם לא כתב את מקורותיו ולא הסביר את פסקיו, אך הוא שלח לנו רמזים למקורותיו ולהבנת פסקיו. רמזים אלו הם השפה המדויקת להפליא שבה הוא השתמש והדיוק הרב שהוא נקט בו.

עסקתי בפסקי הרמב"ם בחרדת קודש. עמדתי נפעם מול רמת הדיוק המדהימה שבה הוא כתב את ספרו הגדול, ולמדתי תוך כדי השתאות אם מצליח ה' דרכי אם לא. העבודה לא היתה קלה, והבנותיי השתנו תוך כדי לימוד פעמים רבות. השדלתי מאוד לא לקבוע תאוריה ואחר כך להראות שהרמב"ם אימץ אותה, אלא להיות קשוב ללשונותיו של הרמב"ם לשים לב למשמעויותיהן המדויקות, ולשימוש שהרמב"ם עושה בלשונות אלו. חשתי שהרמב"ם מדבר אליי, ותפקידי רק להקשיב בקשב רב לסגנונו העשיר והמדויק.

אין לי ספק שבמעט שגיליתי אין תמונה מלאה ושלמה, ויעידו על כך ההלכות הרבות שלא הבנתי. עוצמת היצירה של רבינו הרמב"ם גדולה ורחבה ממה שאני מסוגל להבין. יותר משהבנתי עדיין לא הבנתי, יותר משדייקתי עדיין יש לדייק, ויותר משבארתי עדיין יש לבאר. פתחתי שער כפתחו של מחט כדי שיבואו גדולים וטובים ממני שימשיכו במפעל זה במשנה תורה כולו. מתפלל אני לחונן לאדם דעת שלא יצאו תקלה ומכשול מתחת ידי.

אדגים את רמת הדייק של הרמב"ם בארבע לשונות המובאות בהלכות שאינן קשורות לנושא שאנו עוסקים בו, ואין להן משמעות הלכתית. בארבע הלכות אלו הרמב"ם חרג ממקורותיו, ושינה ללשון מדויקת. הרמב"ם לא היה מסוגל להוציא מילה שאינה מדויקת מתחת ידו, ולכן כשהניסוח של חז"ל אינו מדויק הוא שינה מלשונם (אין בדברים אלו ערעור חס וחלילה על כתיבתם של חז"ל, שמטרתם בכתיבה היתה שונה ממטרתו של הרמב"ם).

הגמרא בברכות (כו, ב) מביאה ברייתות שהאבות תיקנו את התפילות: "תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא אברהם תקן תפלת שחרית [...] יצחק תקן תפלת מנחה [...] יעקב תקן תפלת ערבית". הרמב"ם מביא את הרעיון של ברייתא זו בהלכות מלכים (ט, א) בניסוח הבא: "בא אברהם [...] התפלל שחרית, ויצחק [...] הוסיף תפילה אחרת לפנות היום, ויעקב [...] התפלל ערבית". הברייתא אומרת שאברהם תיקן תפילת שחרית, יצחק תיקן תפילת מנחה ויעקב תיקן תפילת ערבית. הרמב"ם כותב שאברהם התפלל תפילת שחרית, יצחק הוסיף תפילה אחרת לפנות היום, ויעקב התפלל תפילת ערבית. מדוע הרמב"ם לא כותב כלשון הברייתא שיצחק התפלל תפילת מנחה? התשובה לכך ברורה – השמות "תפילת שחרית" ו"תפילת ערבית" הם על שם הזמנים ביום, ולכן לשון זו מתאימה לתפילתם של אברהם ויעקב. השם "תפילת מנחה" הוא על שם הקרבן, ויצחק לא התפלל תפילת מנחה אלא התפלל "תפילה אחרת לפנות היום".¹

הגמרא בזבחים (קטז, ב) מביאה ברייתא האומרת: "כשם שמחנה במדבר כך מחנה בירושלים מירושלים להר הבית מחנה ישראל מהר הבית לשער נקנור מחנה לוייה מכאן ואילך מחנה שכינה". הרמב"ם מביא ברייתא זו בהלכות בית הבחירה (ז, יא) בניסוח הבא: "שלש מחנות היו ישראל במדבר [...] וכנגדן לדורות, מפתח ירושלים עד הר הבית כמחנה ישראל, ומפתח הר הבית עד פתח העזרה שהוא שער ניקנור כמחנה לוייה, ומפתח העזרה ולפנים מחנה שכינה, והחיל ועזרת נשים מעלה יתירה בבית העולמים". הברייתא אומרת שמירושלים להר הבית "מחנה ישראל", ואילו הרמב"ם אומר "כמחנה ישראל", הברייתא אומרת שמהר הבית לשער נקנור הוא "מחנה לוייה" ואילו הרמב"ם אומר "כמחנה לוייה". גם הברייתא וגם הרמב"ם אומרים שהמחנה הפנימי ביותר הוא "מחנה שכינה". מדוע הרמב"ם מוסיף את כף הדמיון, ומדוע לא הוסיפה ב"מחנה שכינה". ההסבר פשוט.

¹ דיוק זה וביאורו הוא של בני הרב רם יונתן ליפשיץ.

ירושלים אינה "מחנה ישראל" שהרי ישראל גרים בכל ארץ ישראל, אלא יש לה דין של מחנה ישראל שבמדבר. כמו כן הר הבית אינו "מחנה לוייה" שהרי הלויים אינם מתגוררים בהר הבית אלא בעריהם. רק המקדש והמשכן זהים והם באמת "מחנה שכניה"².

המשנה בבבא מציעא (לז, א) אומרת: "שנים שהפקידו אצל אחד זה מנה וזה מאתים זה אומר שלי מאתים וזה אומר שלי מאתים נותן לזה מנה ולזה מנה והשאר יהא מונח עד שיבא אליהו". הרמב"ם (הלכות שאלה ופקדון ה, ד) פוסק את דין המשנה להלכה בניסוח שונה: "שנים שהפקידו אצל אחד זה מאה וזה מאתים וכל אחד משניהם אומר אני הוא שהפקדתי המאתים והשומר אומר אני יודע [...] אם הביאו לו השנים כאחד השלש מאות בכרך אחד ובאו ותבעו וכל אחד אומר המאתים שלו נותן מאה לזה ומאה לזה והשאר יהיה מונח אצלו עד לעולם או עד שיודה לחברו". הרמב"ם שינה את המושג "עד שיבוא אליהו" של המשנה ב"עד לעולם".

השאלה מדוע הרמב"ם שינה מלשון המשנה מתעצמת לאור העובדה שברוב המקומות³ הרמב"ם אינו משנה מניסוחם של חכמים ונוקט בניסוח "עד שיבוא אליהו", ואם כך מדוע כאן הוא משנה? מדוע הוא פוסק "יהא מונח אצלו עד לעולם", על אף שבמקור הדין (בבא מציעא לז, א) מובא "עד שיבוא אליהו"⁴.

נראה להסביר שהרמב"ם משתמש בלשון "יהא מונח עד שיבוא אליהו" כשיש אחריות למחזיק על השבת החפץ לבעליו. כיוון שיש לו אחריות הוא זקוק לאליהו שיעזור לו לקיים את אחריותו. הלשון "עד לעולם" הוא כשאין למחזיק בחפץ אחריות. כיוון שההשבה אינה באחריותו הוא אינו זקוק לאליהו, ומבחינתו החפץ ישאר עד עולם.

המשנה והגמרא משתמשים במושג "יהא מונח עד שיבוא אליהו" גם במשמעות מושאלת, אך הרמב"ם משתמש במושג במשמעותו המדויקת בלבד. המונח המדויק המצייץ שהדבר כך לתמיד הוא "עד לעולם"⁵, ואילו משמעות המונח "עד שיבוא אליהו" הוא זמני, כשאלהו יבוא הוא יגלה לנו את האמת ונפעל על פי דבריו. כשמחזיק החפץ חייב בהשבתו, המונח המדויק הוא שהחפץ יישאר אצלו בחיוב השבה עד שיבוא אליהו ויעזור לו לקיים את חובתו. כשמחזיק החפץ אינו חייב בהשבתו אלא האחריות היא על המפקידים

² דיוק זה וביאורו הוא של בני הרב שלמה ליפשיץ.

³ הלכות גולה ואבידה יג, י; שם יג, יב, מקור הדין בבבא מציעא כט, ב. הלכות מכירה כ, ב, מקור הדין בגמרא ביבמות קיח, ב, אך שם לא נאמר "עד שיבוא אליהו" אלא רק "ומסתלק". הלכות מלוה ולווה טו, יא, מקור הדין בבבא מציעא כ, א.

⁴ תודה לרב נתן קוטלר שהפנה את תשומת לבי ללשונות השונות של הרמב"ם.

⁵ עיין הלכות שאר אבות הטומאות ז, ה] ומלוה ולווה ג, ו]. יש למושג זה משמעות נוספת והיא ללא הגבלה, עיין הלכות כלי המקדש ג, ג-ד]. יש למושג גם משמעות שלישית והיא 'וכולי וכולי', עיין הלכות אישות כג, ד] והלכות מעשה הקרבנות יז, יג].

שהפקידו אצלו בצורה כזו שהוא אינו יכול להשיב להם כראוי, החפץ נשאר אצלו "עד לעולם" ומפקידי החפץ יסתדרו ביניהם.

דוגמה רביעית מהלכה הקשורה לכללי הכרעה בממונות, אך גם לה אין משמעות הלכתית, אלא לשם הדיוק בלבד.

המשנה בבבא מציעא (צז, א-ב) אומרת: "השואל את הפרה שאלה חצי יום ושכרה חצי יום [...] ומתה **המשאיל** אומר [...] בשעה שהיתה שאולה מתה והלה אומר איני יודע חייב **השוכר** אומר [...] בשעה שהיתה שכורה מתה והלה אומר איני יודע פטור זה אומר שאולה וזה אומר שכורה ישבע **השוכר** ששכורה מתה זה אומר איני יודע וזה אומר איני יודע יחלוקו". המשנה קוראת לבעל הבית "משאיל" ולשומר שהפרה מתה בידו "שוכר". לשון זו אינה מדויקת, שהרי אם בעל הבית משאיל השומר הוא שואל, ואם השומר שוכר בעל הבית הוא משכיר. לשונה של המשנה היא על פי הטענות, בעל הבית טוען ששואלה מתה ולכן הוא נקרא "משאיל" והשומר טוען ששכורה מתה ולכן הוא נקרא "שוכר".

הרמב"ם (הלכות שאלה ופקדון ג, ג) פוסק את דין המשנה בלשון הבאה: "השואל פרה מחבירו שאלה חצי יום ושכרה חצי יום [...] ומתה אחת מהן, **המשאיל** אומר [...] בשעה שהיתה שאולה מתה **והשומר** אומר איני יודע או שאמר **השומר** [...] בשעה שהיתה שכורה מתה **והמשאיל** אומר איני יודע או שאמר זה איני יודע וזה אומר איני יודע המוציא מחבירו עליו הראיה". הרמב"ם השאיר את לשון "משאיל" של המשנה, ואת "השוכר" הוא החליף ל"שומר"⁶.

הסיבה ברורה – כיוון שלשון "שומר" כוללת גם "שוכר" וגם "שואל", מעדיף הרמב"ם מונח זה שהוא מדויק מהמונח "שוכר" שאינו מדויק, על אף שהמשנה השתמשה בו. לגבי המושג "משאיל" אין לרמב"ם מושג הכולל בתוכו גם "משאיל" וגם "משכיר" ולכן מחוסר ברירה משאיר הרמב"ם את המושג של המשנה⁷.

די בדוגמאות בודדות אלו להראות שהרמב"ם אינו נגרר אחר לשון מקורותיו, חובת הדיוק היא החובה העליונה בכתיבתו של הרמב"ם.

שתי מטרות מרכזיות עמדו לפני הרמב"ם בניסוח הלכותיו. המטרה הראשונה היא לנסח את ההלכות בצורה שלמה, מדויקת ועקבית⁸. המטרה השנייה לרמוז על מקורותיו. המטרה

⁶ עיין ברמב"ם מדויק הערה 8, 9, שיש כתבי יד ששינו את השומר הראשון ל"שואל", ואת השני ל"שוכר".
⁷ אמנם הרמב"ם היה יכול לנקוט בלשון "בעל הפרה", אך כיוון שתביעתו אינה מפני שהוא בעלים אלא מפני שהוא משאיל, הלשון "בעל הפרה" אינה מדויקת יותר מהלשון "משאיל".
⁸ 'שלמה' - הרמב"ם פסק את ההלכה בשלמותה, לא סמך על מקום אחר בספרו [אלא אם ציין זאת בפירושו], וכל שכן בספרים אחרים. 'מדויקת' – ההלכה כתובה בלשון מדויקת, וכונת הרמב"ם היא מה שכתוב ורק מה שכתוב. המושגים שהרמב"ם משתמש מדויקים ומדויקים. 'עקבית' – אין שינוי במשמעות המושגים מהלכה אחת להלכה אחרת.

הראשונה עומדת מעל למטרה השנייה, ובכל פעם שלשון המקורות אינה מדויקת, או אינה עקבית, הרמב"ם שינה ללשון מדויקת ועקבית.⁹

ניתן לעמוד על הקפדתו של הרמב"ם על לשונותיו בצמדי מושגים שהלומד הרגיל מפרשם בצורה זהה: א. "המוציא מחברו עליו הראיה" ו"נשבע הסת". ב. "המוציא מחברו עליו הראיה" ו"על פלוני להביא ראיה". ג. "על פלוני להביא ראיה" ו"צריך להביא ראיה". ד. "להביא ראיה ואם לא הביא ראיה ישבע" ו"להביא ראיה או ישבע". ה. "נשבע הסת" ו"נשבע הסת ונפטר". ו. "אינו נאמן" ו"עליו להביא ראיה".

"המוציא מחברו עליו הראיה" ו"נשבע הסת". משמעות שני המושגים זהה, הנתבע נפטר וכדי להוציא ממון יש להביא ראיה, ואם כך נשאלת השאלה מדוע הרמב"ם נוקט בשתי לשונות שונות? ניתן לתרץ שבהלכות שאין טענת ברי לא ניתן לפסוק "נשבע הסת" ובהן לשונו של הרמב"ם היא "המוציא מחברו עליו הראיה". אך תירוץ זה נדחה על הסף, מפני שיש להלכות שיש בהן שבועת הסת ובכל זאת פוסק הרמב"ם "המוציא מחברו עליו הראיה"¹⁰. הרמב"ם מחלק בין שני ניסוחים אלו, מפני שהם משקפים את שיטתו, שההכרעה המשפטית מתפצלת לשתי מערכות, מערכת הכרעה בספק שמושגה הוא "המוציא מחברו עליו הראיה", ומערכת של הכרעת הטענות שמושגיה הם "נשבע הסת", "נאמן" ו"אינו נאמן".

"המוציא מחברו עליו הראיה" ו"על פלוני להביא ראיה". לכאורה נראה שאם יש כתובת ברורה שעליו הראיה הלשון היא "על פלוני להביא ראיה", וכשאינן כתובת ברורה הלשון היא כללית "על המוציא להביא ראיה". פרשנות זו אינה עומדת במבחן הלכותיו של הרמב"ם. חילוקו של הרמב"ם אינו מציאותי אלא הלכתי, כשאינן עדיפות לשני בעלי הדין וחובת הראיה מוטלת על הטוען רק מפני שהוא מוציא, לשונו של הרמב"ם היא "המוציא מחברו עליו הראיה" – חובת הראיה מוטלת על חברו, לשונו של הרמב"ם היא "על פלוני להביא ראיה" – חובת הראיה מוטלת על פלוני. הבחנה זו חשובה מפני שהיא מדגישה שההכרעה בספק אינה תמיד לטובתו של המחזיק, ולפעמים חובת הראיה מוטלת על המחזיק.

"על פלוני להביא ראיה" ו"צריך להביא ראיה". שני המושגים הללו נראים זהים לחלוטין, ואם כך לא ברור מדוע הרמב"ם זקוק לשני מושגים. כיוון שבהלכות שאינן ממוניות הרמב"ם אינו פוסק בשום הלכה "עליו להביא ראיה" אלא תמיד "צריך להביא ראיה", מוכח שההבדל

⁹ העקביות היא סיבה מרכזית שבגללה הרמב"ם משנה מלשון מקורותיו. כל הספרים שקדמו לו נכתבו כחלק ממסורת תורה שבעל פה, ולכן הם הקפידו לשמר את לשונם של מוסרי התורה שלפניהם. הרמב"ם הוא יחיד בכל מסורת תורה שבעל פה, לא היה לפניו ולא היה אחריו, מישוהו שכתב ספר הכולל את כל התורה כולה, ומנסח תורה זו בניסוח של תורה כתובה. לא סתם הרמב"ם קרא לספרו הגדול "משנה תורה".

¹⁰ א. נזקי ממון ט, יא. ב. שכירות יא, ו. ג. שם הלכה ח. ד. מלוה ולוה כו, ח. ה. עדות כב, ד.

ביניהם הוא מהותי. משמעות "עליו להביא ראיה" היא חובה, ומשמעות "צריך להביא ראיה" היא שאין חובה אלא הראיה היא הדרך להיפטר. הספק הממוני שונה מספקות בשאר התורה בכך שהוא הספק היחיד שהדיון הוא בין שני בעלי דין. ההכרעה בספק זה היא להטיל את חובת הראיה על אחד מבעלי הדין. לפיכך הרמב"ם נוקט בלשון "על פלוני להביא ראיה" רק בדיון ממון ורק במקום שההכרעה היא להטיל על פלוני את חובת הראיה.

"להביא ראיה ואם לא הביא ראיה ישבע" ו"להביא ראיה או ישבע". ההבדל בין שני המושגים הללו נראה הבדל ספרותי בלבד, לגיוון ההלכות. אך בחינה של ההלכות השונות מראה שיש ביניהם הבדל מהותי. הראשון משמש במערכת של הכרעה בספק והשני משמש במערכת של הכרעה בין טענות בעלי הדין. גם במערכת ההכרעה בספק וגם במערכת של הכרעת הטענות יש חובה להביא ראיה. הרמב"ם מדייק בלשונו ומבדיל בין שתי המערכות הללו. במערכת של הכרעת הטענות גם חובת הראיה וגם השבועה הם חלק מהמערכת, ולכן לשון הרמב"ם היא "או", או הבאת ראיה או שבועה. במערכת הכרעה בספק רק הטלת חובת הראיה היא חלק מהמערכת, וחייב השבועה הוא ספיח צדדי, ולכן לשון הרמב"ם היא "עליו להביא ראיה ואם לא הביא ראיה ישבע", כיוון שבעל הדין לא קיים את חובתו ולא הביא ראיה, נפעיל את הדין הצדדי ונחייב בשבועה.

"נשבע הסת" ו"נשבע הסת ונפטר". גם ההבדל בין שני המושגים הללו נראה ספרותי בלבד, אך המשווה בין ההלכות שבהן מופיעות שתי ההלכות הללו מקבל תוצאות מובהקות ביותר. שני המושגים הללו שייכים למערכת של הכרעת הטענות, לפעמים הנטען יכול להתעלם מטענת הטוען, ולשונו של הרמב"ם "נשבע הסת" ולפעמים הנטען לא יכול להתעלם מטענת הטוען אלא חייב לכפור בה, ולשונו של הרמב"ם "נשבע הסת ונפטר".

"אינו נאמן" ו"עליו להביא ראיה". שני המושגים הללו באמת קרובים זה לזה. שניהם עוסקים במערכת של הכרעת הטענות ("אינו נאמן" תמיד, ו"עליו להביא ראיה" בחלק מהמקרים), ושניהם מגדירים את העדיפות של טענה אחת על חברתה. לפעמים טענה אחת עדיפה מפני שהיא נאמנת ולפעמים טענה עדיפה מפני שחובת הוכחת הטענה מוטלת על בעל דינו של טוען הטענה.

הדברים הללו הם טעימה בלבד, והרוצה לבחון את הדברים ולהבינם כראוי צריך ללמוד את השער כולו.